

Вікторія Сергієнко

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ХАРКІВСЬКОГО ОЗЕРЯНСЬКОГО БРАТСТВА В 1864–1917 РР.

Висвітлено історію утворення та коротко проаналізовано основні аспекти духовно-просвітницької та добродійної діяльності Харківського Озерянського братства в 1864–1917 рр.

Ключові слова: духовно-просвітницька діяльність, добродійна діяльність, братство, духовенство, церква.

Актуальність цієї статті зумовлена зміною системи моральних цінностей та ідеологічних орієнтирів пострадянської доби, коли затребуваними стали дослідження практичної діяльності Православної церкви у сфері релігійно-морального просвітництва суспільства, а також її ролі у збереженні православ'я як офіційної релігії Російської імперії.

Із огляду на ідеологічні настанови радянського періоду, історія православних братств донедавна майже не вивчалася. Дослідники сучасної України також переважно обминають увагою православні братства Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст. Жодної узагальнювальної роботи, яка розглядала б духовно-просвітницьку діяльність цих братств, на жаль, не існує. Попри це, варто відзначити праці Г. Надтоки¹, Н. Шип², Г. Степаненко³, які у контексті національно-церковного та громадського відродження частково висвітлюють проблеми братської організації кінця XIX – початку XX ст.

Крім того, заслуговують на увагу статті інших вітчизняних науковців, що безпосередньо стосуються різних аспектів історії церковних братств Лівобережної України. Їхніми авторами, зокрема, є: О. Делія⁴, О. Гейда⁵, О. Коваленко, В. Малиневська⁶, О. Тарасенко⁷.

Метою статті визначено аналіз створення та духовно-просвітницької практики Харківського єпархіального Озерянського братства в 1864–1917 рр.

Хронологічні межі роботи дотермінуються часом видання “Основных правил для учреждения Православных Церковных Братств”⁸ (від 8 травня 1864 р.) та активної діяльності братств, утворених відповідно до цих “Правил”.

На початку XX ст. харківський та охтирський архієпископ Арсеній охарактеризував релігійні настрої населення таким чином: “Послаблення

церковно-релігійного життя в нас у Росії в другій половині XIX століття – факт, що не підлягає сумніву. [...] Найсерйознішим дефектом нашого церковного життя, безсумнівно, є послаблення зв'язку народної громади – парафії із церквою, що виявляється то у байдужості цієї громади до церковного життя та потреб своєї церкви, то навіть деколи у конфліктах із церковною владою та парафіяльними причтами⁹. Саме православні братства і покликані були стати тією ланкою, яка пов'язала б Церкву та народ.

Заснувати у м. Харкові релігійно-просвітницьке братство планував ще харківський та охтирський архієпископ Амвросій (1882–1901). Однак реалізувати задум йому завадили постійні хвороби. Його наступником став Флавіан (1901–1903), який згодом посів кафедру митрополита київського та галицького. Новий архієпископ поставився до справи відкриття братства із зацікавленням. 18 грудня 1901 р. на річному добродійному місіонерському з'їзді міського духовенства під головуванням Флавіана групою священників знову було задекларовано необхідність фундації єпархіального братства. Архієпископ відповів на пропозицію згодою.

Помічником преосвященного Флавіана у справі заснування Харківського єпархіального братства став сумський єпископ Стефан. Той у листопаді 1902 р. очолив спеціальну комісію, яка мала розробити статут майбутнього братства.

Одночасно архієпископ сприяв організації міських священників у проповідницькі гуртки та відкриттю релігійно-моральних читань для народу в Харкові. Всіх читань у 1903 р. відбулося близько 600, на кожному із них були присутні щонайменше 200 осіб¹⁰. Із цього часу братство де-факто починає своє існування, хоча офіційно воно ще не функціонує, бо не має затвердженого статуту.

За наступника Флавіана, архієпископа Арсенія (1903–1914) утворення цієї єпархіальної структури було завершено. Узявши під свою опіку її організацію, новий єпархіальний преосвящений скерував проект статуту братства на розгляд Святішому Синоду. Після внесення змін, запропонованих Синодом, архієпископ Арсеній 31 грудня 1903 р. затвердив остаточний варіант цього документа. Згодом, а саме 25 січня 1904 р., відбулося офіційне відкриття братства. Новоутворена братська організація, за ініціативи архієпископа, була названа на честь шанованої в Харкові Озерянської ікони Божої Матері.

Згідно зі статутом, братство ставило перед собою такі цілі: поширення та утвердження в суспільстві релігійно-морального просвітництва у душі Православної церкви, а також відмежування православних від старо-

обрядництва та сектантства. Пізніше, зі збільшенням капіталу організації, передбачалася також добродійна діяльність¹¹.

Головними засобами реалізації завдань братства слугували:

1) усна церковна проповідь, позабогослужбові релігійно-моральні читання та співбесіди із народом, а також антисектантські й антирозкольницькі бесіди;

2) поширення у суспільстві друкованих брошур і книг духовно-морального змісту;

3) організація безкоштовних бібліотек та читалень для народу із книжковими складами для продажу за дешевою ціною;

4) проведення недільних і вечірніх класів для навчання дітей та дорослих Закону Божого й церковного співу;

5) влаштування богословсько-філософських читань для інтелігенції¹².

Матеріальну основу діяльності братства складали щорічні та одноразові членські внески, пожертви, "кухликовий збір", прибутки від продажу книг, квитків на платні читання та бесіди, духовні концерти¹³ тощо.

Членство в цій організації було: 1) почесним – за особливі матеріальні та моральні заслуги; 2) пожиттєвим – за одноразового внеску не менше 60 руб.; 3) дійсним – за внеску не менше 3 руб.; 4) змагальним – за внеску не менше 1 руб.¹⁴.

Членами братства могли стати особи православного віросповідання обох статей, усіх звань і станів. Виняток становили особи, вказані у переліку, який запропонував Святіший Синод і затвердив архієпископ Арсеній. До нього входили: "неповнолітні, за винятком тих, які мали класні чини; учні навчальних закладів; нижні чини та юнкери, які перебувають на дійсній військовій службі; особи, обмежені у правах судом, та ті, які перебувають під судом і слідством"¹⁵.

Під час відкриття братства його членами виявили бажання стати 212 осіб, із них – 20 пожиттєвих та 192 дійсних¹⁶. На початку 1908 р. в ньому налічувалось уже понад 3000 осіб¹⁷, у 1915 р. – 4116¹⁸.

Члени братства поділялися також на обов'язкових, до яких мали належати всі священно- та церковнослужителі, церковні старости, чорне духовенство єпархії, посадові особи духовних навчальних закладів та штатні чиновники Харківської духовної консисторії, та необов'язкових (всі інші, православні, що бажали увійти до цієї організації)¹⁹.

Почесними членами братства були обрані петербурзький митрополит Антоній, московський митрополит Володимир, київський та галицький митрополит Флавіан, харківський та охтирський архієпископ Арсеній, сумський єпископ Стефан та ін.²⁰

Харківське Озерянське братство перебувало під безпосереднім управлінням єпархіального преосвященного. На його затвердження надходили всі журнальні постанови, пропозиції та звіти Ради братства, від нього виходили відповідні розпорядження, рекомендації та вказівки²¹.

Іншими органами управління були Загальні збори членів братства та Рада братства. Загальні чергові збори відбувалися раз на рік на початку жовтня. Коло повноважень Зборів передбачало: 1) розгляд щорічного звіту братства; 2) обговорення пропозицій Ради братства; 3) обрання членів Ради, ревізійної комісії та кандидатів до них; 4) обрання почесних членів братства²². Загальні збори вирішували всі питання простою більшістю голосів шляхом відкритого або таємного голосування. Екстрені збори скликалися з ініціативи єпархіального архиєрея або Ради братства.

До Ради братства входили голова та 12 членів, з яких 8 обиралися Загальними зборами, а 4 призначалися єпархіальним преосвященим. Чергові засідання Ради скликалися не рідше як раз на місяць, а екстрені – за потреби²³. Рада вирішувала більшість поточних справ у період між проведенням Загальних зборів.

На початку існування Харківське єпархіальне Озерянське братство зосередило свої зусилля, головним чином, у Харкові. Воно займалося влаштуванням релігійно-моральних читань та позабогослужбових церковних співбесід у всіх храмах міста у свята й недільні дні. Співбесіди та читання супроводжувалися роздаванням “Троїцьких листків” і брошур. Про майбутні читання повідомляли місцеві друковані органи преси “Южный край” і “Харьковские губернские ведомости”²⁴.

До 1910 р. братство розрослося у загальноєпархіальну організацію. Воно мало 12 парафіяльних відділень у – майже у всіх повітах губернії (крім Зміївського і Старобільського), які розташовувались у містах Богодухові, Валках, Вовчанці, Змієві, Ізюмі, Куп’янську, Лебедині, Охтирці, Слов’янську, Старобільську, Сумах і слободі Біловодську. На початку 1907 р. членами парафіяльних відділень братства було 2250 осіб. Найбільше їх нараховувало Ізюмське братство (у 1907 р. – 388 осіб, у 1913 р. – 460), а найменше – в 1907 р. – Старобільське (25 осіб), а в 1913 р. – Слов’янське (70 осіб)²⁵.

Під керівництвом Озерянського братства перебували й окремі братства: Огульчанське (Шарівське) Валківського повіту; Мурафське, Богодухівського повіту; Білопільське та Ольшанське, Харківського повіту²⁶.

Усі ці відділення діяли на підставі статуту братства та особливих Правил, виданих на початку 1905 р.

Одним із головних напрямів діяльності братства було проведення науково-богословських читань. Вони відбувались у залі Харківських

думських засідань. Читання щоразу збирали велику кількість слухачів, яким нерідко навіть доводилося відмовляти з огляду на нестачу місць. До участі у читаннях залучалися кращі представники духовенства Харкова та викладацького складу духовної семінарії. Успіху цих заходів сприяла участь церковних хорів, які у проміжку між читаннями та в їх кінці виконували церковні піснеспіви²⁷. Однак з часом керівництво братства переконалося в незручності безкоштовного роздавання квитків на читання, адже “до зали [...] часто приходили люди, які не цікавилися читаннями та [були] недостатньо підготовлені до [їх] розуміння”²⁸. Тому Рада братства ще 1911 р. вирішила ввести платні квитки на такі заходи. Ціна коливалася від 10 до 25 коп. (залежно від місця), проте кожного разу виділялося й кілька безкоштовних квитків – для учнів навчальних духовних закладів, церковних шкіл та для деяких представників духовенства. Склад слухачів із введенням платних білетів дещо покращився – на читання стали з’являтися лише ті, які ними справді цікавились. З іншого боку, Рада зауважила індиферентне ставлення до цих заходів тієї частини суспільства, для якої вони й були переважно призначені, тобто світської інтелігенції²⁹.

За статутом Харківського єпархіального релігійно-просвітницького братства Озерянської Божої Матері, одним із духовних засобів для досягнення мети його діяльності було “облаштування безкоштовних бібліотек та читалень для народу із книжковими при них складами для продажу по дешевій ціні корисних книг”³⁰. Так, у 1904 р. братство відкрило народну бібліотеку-читальню при Олександро-Невському і Свято-Духівському храмах та бібліотеку при церковно-парафіяльній школі, витративши на кожну по 100 руб.

Крім того, Братство сприяло відкриттю й налагодженню роботи у містах та селах Харківської єпархії народних бібліотек і читалень³¹. Так, у “Правилах для відкриття парафіяльних Відділень Братства Озерянської Божої Матері” зазначено, що на виконання завдання, визначеного у § 2 статуту, парафіяльні відділення братства дбають “про облаштування в містах та великих селах парафій книжкових лавок та безкоштовних бібліотек-читалень для народу”³². Такі братські бібліотеки були відкриті при Охтирському, Сумському, Білопольському парафіяльних братствах, які, своєю чергою, підтримували відкриття численних народних бібліотек-читалень.

Рада братства організувала пересувні бібліотеки (в Харкові – на Благовіщенському базарі при лавці купця Чепакіна та на рибному базарі при лавці купця Цукатова; у приміській слободі Іванові – при Йоано-Богословській церкві). 1905 року в єпархії налічувалося 62 пересувні

бібліотеки (в Харкові – 11, в Охтирському повіті – 9, Богодухівському – 13, Валківському – 9, Вовчанському – 4, Зміївському – 6, Ізюмському – 7, Старобільському – 3)³³.

Рада братства Озерянської ікони Божої Матері провадила також видавничу діяльність. Так, із 1908 р. вона щорічно видавала «Южно-русскій церковно-народный Календар». Він розповсюджувався через отців благочинних по парафіях єпархії й був покликаний «посильно протидіяти антирелігійній та антидержавній пропаганді»³⁴.

Матеріал «Календаря» було структуровано за розділами: 1) релігійно-моральний; 2) історичний; 3) народної освіти; 4) медицини; 5) сільського господарства; 6) інше. В історичному розділі вміщувалися повідомлення з російської історії, історії краю, церковної історії. Серед іншого у «Календарі» можна було знайти православний місяцеслов, астрономічні дані, інформацію про податки та збори, зразки різної правової документації, відомості про місцеві пошту, телеграф, залізницю, адрес-календар м. Харкова тощо³⁵.

Літературно-видавнича діяльність Братства слугувала також місіонерській справі. Харківське єпархіальне Озерянське Братство поширювало через парафіяльні відділення та благочинних єпархії «Антиштундистський катехізис» єпископа Олексія, брошури протоієрея Т. Буткевича та І. Айвазова, «релігійно-моральні листи» для вітрин пересувних бібліотек видання Афонського Пантелеймонівського монастиря тощо. Наприклад, у січні 1906 р. у Харкові та Харківському повіті було розповсюджено 8000 екземплярів брошури «Чи можна християнинові бути соціалістом» та 10 000 примірників закликів до народу із приводу майбутніх виборів до Державної думи³⁶.

Братство опікувалося місіонерською справою в єпархії, надаючи також матеріальну підтримку місіонерам. Так, видана грошова допомога помічникові єпархіального місіонера становила 300 руб.,³⁷ а валківському парафіяльному місіонерові – 50 руб.³⁸

Рада братства брала участь у боротьбі із пияцтвом, матеріально підтримуючи Перше Харківське товариство тверезості, організовуючи безкоштовні антиалкогольні лекції, виписуючи антиалкогольну літературу тощо. Лише, у 1913 р. братство придбало та безкоштовно роздало у Харкові та всіх селах Харківського повіту антиалкогольної літератури на 300 руб.³⁹

Перша Світова війна внесла суттєві корективи у діяльність цієї організації. Рада братства зайняла активну громадянську позицію, різними способами допомагаючи постраждалим унаслідок ведення воєнних дій. За пропозицією архієпископа Антонія, вона обрала комісію під

головуванням протоієрея П. Фоміна, яка розробила інструкцію парафіяльним опікунським радам щодо організації допомоги жертвам війни. Ця інструкція, схвалена Радою братства та затверджена єпархіальним преосвященним, була розіслана в усі парафії із рекомендацією негайно відкрити на місцях опікунські ради у справі догляду за сім'ями воїнів, а згодом – притулки для дітей⁴⁰.

Рада братства виділяла кошти для найбідніших із парафіяльних опікунських рад окраїнних парафій Харкова та повіту. Скажімо, у 1913 р. нею було асигновано на потреби, зумовлені військовими діями, 1000 руб.

Загалом у той час, діяльність братства була спрямована передовсім на організацію парафіяльних опікунських рад, інших структур духовного відомства та керівництво ними у справах, пов'язаних із військовими подіями⁴¹.

Допомога надавалась окремим сім'ям та особам, батьки яких були мобілізовані на війну. Наприклад, видано одноразову допомогу 6 вихованкам Харківського єпархіального жіночого училища, донькам взятих на війну псаломщиків. Рада братства виділила також певну суму для фінансової підтримки опікуваним "Прикарпатським комітетом" біженцям із Галичини.

З огляду на масовий наплив у Харків біженців із малолітніми та грудними дітьми з окупованих регіонів України, братство передало із загальних коштів 100 руб. Харківському відділу Товариства боротьби із дитячою смертністю "Крапля молока" на забезпечення молоком дітей біженців⁴².

На кошти, надані XXVIII Єпархіальним з'їздом духовенства, братство відкрило в Харківській єпархії 6 лазаретів на 165 осіб. Харківський лазарет перебував у віданні особливого Комітету, яким керувала Рада братства, що утримувала цей лазарет, а також приймала на його користь пожертви з єпархії грошима та речами для поранених і хворих воїнів⁴³.

Тільки в 1915 р. братство розіслало до парафіяльних відділень та лазаретів для поранених воїнів більше 135 000 листків і брошур релігійно-морального, церковно-історичного та патріотичного змісту, які надійшли до братства від Єпархіальної видавничої комісії, а також Євангелія та молитовники для безкоштовного роздавання народові, пораненим та хворим воїнам⁴⁴.

Таким чином, вказавши на складність та суперечливість існування Харківського єпархіального Озерянського братства, яке було покликане утверджувати ідеї ортодоксального православ'я за рахунок інших віросповідань, варто підкреслити його вагомий вплив на суспільно-громадську думку регіону. Братство посіло своє місце серед культурно-

просвітницьких та добродійних організацій. Його діяльність сприяла підвищенню освітнього та культурного рівня населення Харківської єпархії, привертаючи увагу суспільства до православної культури і традицій Православної церкви. Історія Харківського Озерянського братства – це значний досвід об'єднання частини населення задля вирішення проблем у сфері освіти, добродійності, який може бути використаний для пошуку шляхів становлення громадянського суспільства в сучасній Україні.

1. Надтонка Г. Православна церква і процеси українського національного відродження 1900–1917 рр. / Г. Надтока. – К.: Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 1996. – 110 с.
2. Шип Н. Церковно-православний рух в Україні (початок ХХ ст.) / Н. Шип. – К.: Інститут історії НАН України, 1995. – 66 с.
3. Степаненко Г. Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої Світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) / Г. Степаненко // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 45-65.
4. Делія О. Внесок Полтавського Свято-Макаріївського єпархіального братства у розвиток церковно-історичних краєзнавчих досліджень на Полтавщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Делія. – [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/6452/1/11.pdf>
5. Гейда О. Благодійна діяльність Братства святого Михаїла, князя Чернігівського у сфері церковно-краєзнавчих досліджень / О. Гейда // Скарбниця української культури: Зб. наук праць. – Чернігів, 2007. – Вип. 8. – С. 46-49.
6. Коваленко О. Чернігівська церковно-археологічна комісія та її внесок у розвиток історичного краєзнавства / О. Коваленко, В. Малинєвська // VI Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 289-290.
7. Тарасенко О. Філарет (Гумілевський) як історик Чернігівщини / О. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 1996. – № 2-3. – С. 82-86.
8. Указ Сената об утверждении православных церковных братств 10.06.1864 г. // Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 3. – Спр. 217. – 32 арк.
9. Матвеев М. История Харьковской епархии (1850–1988 гг.) / М. Матвеев. – Х., 1999. – С. 32.
10. Історія виникнення і відкриття Харківського Єпархіального релігійно-просвітительного Братства Озерянської Божої Матері // Вера и разум. – 1904. – № 2. – С. 58.
11. Уставъ Харьковскаго Єпархіального релігійно-просвітительного Братства Озерянської Божої Матері // Вера и разумъ. – 1904. – № 1. – С. 11.
12. Там же.
13. Там же. – С. 12.
14. Там само. – С. 13.
15. Объ утверждении устава релігійно-просвітительного Братства въ г. Харьковѣ // Российский государственный исторический архив. – Ф. 796. – Оп. 184. – Д. 1294. – Л. 4.

16. Отчет о деятельности Харьковскаго Епархіального Братства во имя Озерянской Божіей Матери с 25.01.1904 – 1.10.1905 гг. // Вера и разумъ. – 1905. – № 20. – С. 962.
17. Отчетъ о деятельности Харьковскаго епархіального братства Озерянской иконы Божіей Матери (1.01.1907 – 1.10.1908 гг.) // Вера и разумъ. – 1908. – № 20. – С. 3.
18. Отчет о состоянии Харьковской епархии за 1915 г. // Российский государственный исторический архив. – Ф. 796. – Оп. 442. – Д. 2742. – Л. 77.
19. Отчетъ о деятельности Харьковскаго епархіального братства Озерянской иконы Божіей Матери... – С. 3.
20. Кравченко О. Харківське Озерянське Братство / О. Кравченко // Харьковскіе епархіальные ведомости. – 2003. – № 3. – С. 11.
21. Отчет о состоянии Харьковской епархии... – Л. 77.
22. Уставъ Харьковскаго Епархіального религіозно-просветительнаго Братства... – С. 14.
23. Там же. – С. 14-15.
24. Православная энциклопедия Харьковщины / Отв. ред. А. Каплин. – Х.: Майдан, 2009. – С. 353.
25. Там же. – С. 354.
26. Отчет о состоянии Харьковской епархии... Л. 79 об.
27. Отчетъ о деятельности Харьковскаго епархіального братства Озерянской иконы Божіей Матери... – С. 6.
28. Отчетъ о деятельности Харьковскаго религіозно-просветительнаго епархіального братства Озерянской иконы Божіей Матери (1.10.1912 – 1.10.1913 гг.) // Вера и разумъ. – 1914. – № 18. – С. 6.
29. Там же. – С. 5-6.
30. Уставъ Харьковскаго Епархіального религіозно-просветительнаго Братства... – С. 11.
31. Там же. – С. 12.
32. Правила для открытія уездныхъ Отделеній Братства Озерянской Божіей Матери // Вера и разумъ. – 1905. – № 4. – С. 154.
33. Православная энциклопедия Харьковщины. – С. 353.
34. Отъ Совета религіозно-просветительнаго Братства Озерянской иконы Божіей Матери // Вера и разумъ. – 1908. – № 19. – С. 103.
35. Там же. – С. 104.
36. Православная энциклопедия Харьковщины. – С. 354.
37. Там же.
38. Отчетъ о деятельности Харьковскаго епархіального братства Озерянской иконы Божіей Матери... – С. 12.
39. Отчетъ о деятельности Харьковскаго религіозно-просветительнаго епархіального братства Озерянской иконы Божіей Матери (1.10.1913–1.10.1914 гг.) // Вера и разумъ. – 1915. – № 16. – С. 5.
40. Там же. – С. 6.
41. Отчет о состоянии Харьковской епархии... – Л. 80 об. – 81.
42. Там же.

43. Там же. – Л. 80.

44. Там же. – Л. 82.

SUMMARY

Victoria Sergienko

**THE PROCESS OF CREATION AND FUNCTIONING
OF THE BROTHERHOOD OF THE OZERJANSKA ICON
OF THE MOTHER OF GOD OF KHARKIV IN 1864–1917 YY.**

This article is devoted to the process of creation of the brotherhood of the Ozerjanska Icon of the Mother of God of Kharkiv in 1864–1917 yy. and its deposit in spiritual, educational and charitable activities.

Key words: spiritual, educational and charitable activities, brotherhood, clergy, church.

Тетяна Тхоржевська

**ЛЮТЕРАНСЬКІ НІМЕЦЬКІ ГРОМАДИ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У ХІХ СТ.**

Розглянуто формування, побутування, діяльність та правове положення німецької лютеранської громади на півдні України впродовж ХІХ століття. Зокрема, характеризується політика уряду Російської імперії стосовно німецько-лютеранських національних громад.

Ключові слова: німці, колоністи, лютерани, протестанти, закон, уряд.

Необхідність даної розвідки обумовлена стереотипним уявленням щодо різних протестантських конфесій, яке існувало у недавньому минулому та існує донині в нашому суспільстві¹. Актуальним у цьому контексті видається звернутися до історії окремих протестантських конфесій на території південної України. Однією з важливих складових означеної загальної проблеми є формування й побутування німецької лютеранської громади на півдні України впродовж ХІХ ст., що й є метою пропонованого дослідження.

Джерельну базу праці становлять державні офіційно-документальні матеріали, надруковані, в основному, у Повному Зібранні Законів Російської Імперії; документальні матеріали місцевих органів влади, які зберігаються у Державному Архіві Одеської Області (ДАОО) та опубліковані у шеститомному виданні «Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799 – 1876»².

Предметом дослідження науковців були німецькі колоністи на території Російської імперії. Зокрема, у працях А. Г. Гойхборга³, А. Клауса⁴,